

RING ORSOLYA

A Nemzeti Színház lebontása és felépítése körüli politikai döntéshozatal elemzése 1945–1989

A Nemzeti Színház elhelyezésének, felépítésének, működésének problémája az 1945 utáni Magyarország kulturális életének egyik legvitatottabb kérdése volt. A Nemzeti Színház épületéről leggyakrabban a Blaha Lujza téri színházépület lebontásának körülményei jutnak eszünkbe, az azonban talán csak kevesek előtt ismert, hogy az intézmény elhelyezése már a 19. századtól különleges kérdésnek számított. Az 1837-ben átadott épületet megnyitásának pillanatában is csak átmeneti megoldásnak tekintették, így a színház egészen a legutóbbi idő-kig nem rendelkezett olyan épülettel, amit már építéskor végleges otthonának szántak volna.

A magyar társadalom kulturális érdeklődését, művelődési viszonyait a 20. század második felében egyre inkább két tendencia tartós érvényesülése jellemezte. Egyrészt nőtt a kereslet a kultúra termékei iránt, másrészt átalakult az egyes ágazatok iránti érdeklődés. A művelődés közösségi formái és intézményei veszítettek értékükből, a kultúrafogyasztás helyszínévé mind inkább az otthon vált.¹ A Nemzeti Színházra a 19. században, a nemzeti kultúra megszületésének és megerősödésének korában komoly feladatok hárultak – a német nyelvű színházak egyeduralmát volt hivatva megtörni² –, de vajon miért lehetett kiemelkedő jelentősége a Nemzeti Színház ügyének még a 20. század második felében is?

¹ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris: Budapest, 1999. 494–509.

² Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Ugyanő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág: Budapest, 2000. 81–94.

A színházépület 1965-ben történt lebontása különös folyamatot indított el a társadalomban. A politikai döntéshozók drasztikus beavatkozása a nemzeti kultúra egyik jelentős szimbólumának életébe, akaratlanul is széleskörű társadalmi konszenzushoz vezetett velük szemben. Színészek és színházlátogatók nézték értetlenül a Nemzeti Színház otthonának eltűnését. Az épület felrobbantásakor sokan vittek haza törmeléket emlékkül. A nemlétező színházépület végső soron egyfajta emlékhellyé vált. A konszenzus talán leglátványosabb példája az a széleskörű adakozás, amelyre a társadalom tagjai az újjáépítés elhúzódó várakozásának hosszú évtizedei alatt többször is hajlandóak voltak. A társadalmi diskurzusban szinte állandóan jelen volt a színházépület felépítésének igénye, amelyet a politikai döntéshozatal mechanizmusa folyamatosan életben tartott. Szinte egymást érték az elhelyezés és az épület megépítése körüli viták.

Jelen tanulmány célja a Nemzeti Színház épületének *elhelyezése* körül kialakult politikai döntéssorozat ismertetése, mely a hozzá kapcsolódó diskurzust sem veszíti szem elől.³ Részletesen ismertetem a Nemzeti Színház Blaha Lujza téri épületének lebontása, illetve az új színházépület elhelyezése és felépítése körül kialakult politikai döntéseket a vonatkozó MDP- és MSZMP-jelentések, -előterjesztések, -határozatok és a tervpályázati dokumentációk alapján. Ezekből a dokumentumokból választ kaphatunk azokra a kérdésekre, hogy mit jelentett a Nemzeti Színház a politikai döntéshozók szemében, milyen épületet képzeltek el a „nemzet színháza” számára, illetve milyen egyéb funkciókat szántak a színházépületnek, milyen más középületekkel kapcsolták volna össze. A politikai diskurzus elemzéséhez részben már ismert, nagyrészt azonban kiadatlan levéltári dokumentumokat használtam fel, de a korszakban meghatározó szerepet betöltő napilapok, folyóiratok vonatkozó cikkeire is kitékinttem. A Nemzeti Színház épületének elhelyezése körül kialakult politikai diskurzus bemutatása és elemzése révén azt is vizsgálom, milyen politikai akaratot reprezentáltak az építkezés szempontjából szóba került helyszínek. Bár alapvetően a Nemzeti Színház elhelyezésének 1945 utáni történetével foglalkozom, fontosnak tartottam az építés- illetve épülettörténet 1945 előtti előzményeire is kitérni. A Nemzeti Színház elhelyezésével kapcsolatos forrásokat áttekintve ugyanis megfigyelhetjük, hogy az 1837 és 1889 között eltelt közel 150 év alatt a város

³ A tanulmány része *A Nemzeti Színház elhelyezése, építése, működése és a róla kialakult társadalmi és politikai diskurzusok történeti elemzése (1945–1989)* címet viselő PhD-kutatásnak.

ugyanazon pontjai merültek fel a Nemzeti Színház lehetséges helyszíné-
ként, az épület körül kialakult politikai diskurzusban pedig újra és újra
ugyanazokkal a problémákkal találkozhatunk.

Előzmények: a Nemzeti Színház 1945 előtt

A Nemzeti Színház első, még a reformkorban épült otthona a mai Rákóczi út és Múzeum körút sarkán állt.⁴ A 19. század végén az eredetileg is csak ideiglenesnek szánt épület már alapos rekonstrukcióra szorult.⁵ Mivel foltozgatásokkal nem sikerült megoldani a problémákat, újra és újra felvetődött egy új színház építésének gondolata.

Amikor Zichy Géza intendáns és Paulay Ede igazgató 1893-ban beadványt intézett a Belügyminisztériumhoz arról, hogy az épület olyan rossz állapotban van, hogy hamarosan végleg be kell zárni és újat kell építeni, több konkrét helyszín is szóba került az építkezés lehetséges helyeként. Így a Belváros rendezés alatt álló területe, tehát a Ferenciek terének nyugati oldala vagy a piaristák telke, valamint a Vörösmarty tér keleti oldala,⁶ amelyet szintén szabályozni akartak. De felmerült a volt Invalidus ház, a Gránátos kaszárnya, melyet a katonai hatóságok ekkoriban adtak át a fővárosnak, és a főváros legnagyobb és legértékesebb

⁴ A Nemzeti Színház építésének első komolyabb terve Széchenyi István nevéhez fűződik, aki a Duna partján egy nagyszabású épületet álmódott meg. Széchenyi az intézményt részvénytársasági formában akarta létrehozni. A valóságban azonban az építést Pest vármegye vette a kezébe. 1835-ben történt meg az alapkövetés, és 1837-re a mai Rákóczi út és Múzeum körút sarkán felépült a színház, ifj. Zitterbach Mátyás klasszicista stílusú tervei szerint. Az épületet már az építés pillanatában sem tartották végleges megoldásnak, a későbbi tervekben a Széchenyi-féle nagy, pompás épület szerepelt. Kerényi Ferenc (szerk.): *A Nemzeti Színház 150 éve*. Gondolat: Budapest, 1987. 12.

⁵ A millenniumi építkezések idején is terfv volt, hogy a Nemzeti Színház számára új épületet emelnek, de végül gyakorlati okokból kimaradt a millenniumi programból. A Nemzeti Színház első épülete ugyanis egy Grassalkovich Antal által adományozott telken állt. A Grassalkovich-féle adománylevelében viszont az szerepelt, hogy a telket csak Nemzeti Színház számára lehet felhasználni. Mivel nem sikerült felkutatni az összes Grassalkovich-leszármazottat, lehetetlenné vált, hogy a telket eladják és a Nemzeti Színház új helyen épüljön fel. Török András: „Újjáépíteni vagy újat építeni?” Beszélgetés Vadas Ferenc építészettörténésszel a Nemzeti Színház építéstarténetének egyik kevésbé ismert korszakáról (1893–1911) *Budapesti Negyed*, 18–19. (1997. 4 – 1998. 1) www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/18-19/vadas.html

⁶ A tér átellenes oldalán állt az 1847-ben leégett Német Színház.

telkén állt. Természetesen mindig szóba került a régi Nemzeti Színház környéke, tehát a Kiskörút és a mai Rákóczi út kereszteződésének valamelyik sarka. A helyszíneket megvizsgálták és úgy találták, vagy nem férne el rajtuk a színház, vagy ahol elferne, ott túl sokba kerülne a felépítése. 1897-ben Bánffy Dezső miniszterelnök a pénzügyminiszter mellé állt a belügyminiszterrel szembeni vitájában. Elutasította az építkezést, ezért csak bizonyos bővítéseket hajtottak végre az épületen.⁷

Az 1904–1905-ös évad elején a székesfőváros tűzbiztonsági okokra hivatkozva megtagadta a színháznyitási engedélyt, ezt a határozatot azonban a Belügyminisztérium más megoldás híján egyszerűen gemsemmisítette. 1907-ben szakértői bizottság ült össze, hogy javaslatot tegyen a Nemzeti Színház épülete további sorsát illetően. A bizottság véleménye az volt, hogy a két bérház közé szorított régi épület beláthatatlan veszélyeket rejt magában,⁸ ezért új színház építésére van szükség. Időközben az is kiderült, hogy nem lehet olyan új telket találni Pesten, ahol a Nemzeti Színház végleges helyet kaphatna, ahova a társulat a régi épületből átköltözhetne, ezért egyre inkább az az elképzelés került előtérbe, hogy a régi helyen épüljön meg az új színház. Ebben az esetben azonban a társulatnak ideiglenes játszási helyre lett volna szüksége. 1908-ban a főváros végleg megtagadta a nyitási engedélyt. Időközben a színházi ügyek a Vallás- és Közoktatási Minisztérium hatáskörébe kerültek, a színház további sorsáról tehát itt határoztak. Meglévő épületek kibérlése mellett az is szóba került, hogy ideiglenes épületet kellene létesíteni a Döbrentei téren,⁹ de ezt a tervet végül elvetették. Előzetes parlamenti vita után a társulat számára átmenetileg az 1875-ben épült Népszínházat (a mai Blaha Lujza téren) bérelték ki. 1911-ben a Pénzügyminisztérium jóváhagyta a munkálatokhoz szükséges hárommillió koronát, majd 1912

⁷ Török: „Újjáépíteni vagy újat építeni?“, i. m. 1997.

⁸ „... nézőterének egész szerkezete nemcsak elavult, hanem elromlott, elkorhadt, rozoga. A páholyok és az erkély szerkezete fa – valóságos tűzfészek –, a színpad kicsiny, s tűz esetén a színpadi személyzet és a nézőközönség élete a legnagyobb veszedelemnek van kitéve.” Idézi: Székely György: *Az aranykor és árnyéka (1873–1919)* In: Kerényi (szerk.): *A Nemzeti Színház 150 éve*, i. m. 89.

⁹ A tervekben az szerepelt, hogy felépítik a budai állandó színházat, amely először a Nemzeti Színház otthona lett volna és a Nemzeti új épületének elkészülte után kezdhette volna meg működését, mint budai állandó színház. A Nemzeti Színház számára csak Pest vagy Buda Pesthez közeli része volt elképzelhető, így merült fel a Döbrentei tér, ez viszont periférikus helyszín lett volna a budai állandó színház számára. Török: „Újjáépíteni vagy újat építeni?“, i. m. 1997.

januárjában a vallás- és közoktatási miniszter közreadta az új Nemzeti Színház tervezési programját, mely a lebontandó régi épület helyére írta ki a pályázatot. Ugyanekkor gróf Bánffy Miklós személyében kormánybiztost neveztek ki a két állami színház¹⁰ élére. A pályázat eredményét¹¹ 1913. január 9-én hirdették ki, az építkezés kezdetét 1914 őszére, az új színház megnyitását pedig 1917. augusztus 22-re tervezték. 1913 végén megkezdték a régi épület lebontását, majd 1914 júliusában négymilliókétszázezer koronát hagytak jóvá végleges költségként. Az I. világháború azonban megakadályozta a terv végrehajtását.¹² Az 1920-as években gróf Klebelsberg Kunó, vallás- és közoktatási miniszter ismét kezdeményezte az építkezést, de most a gazdasági világválság hiúsította meg az elképzeléseket. Később megint szóba került, hogy az 1937-es centenáriummra épüljön fel a színház, de végül ez a terv sem vált valóra.¹³

A második világháború után

A totalitárius rendszerek jellemzője a kulturális élet pluralizmusának megszüntetése és a hatalmat kézben tartó párt ideológiájának minden rendelkezésre álló eszközzel való terjesztése. Az oktatás, a kultúra és a művelődés intézményeinek államosításával ennek alapfeltételei Magyarországon 1949-re megteremtődtek. Mivel a rendszer legfőbb deklarált politikai célja a társadalom teljes átalakítása volt – nemcsak szerkezetileg, hanem a tudat szintjén is – érthető, hogy a kultúrpolitika kitüntetett szereppel bírt az állam életében.¹⁴ A politikai hatalomnak rendkívül hatásos eszközei voltak céljai megvalósítására: a párt rendelkezett az állam teljes anyagi erejével, hatalmasra duzzasztott intézményrendszerével, de a karhatalmat és a bíróságokat is bevethette a kultúrpolitika hatalmi érdek-

¹⁰ A Nemzeti Színház és a Magyar Állami Operaház.

¹¹ I. díj: Medgyasszay István, II. díj: Bálint Zoltán és Jámbor Lajos, III. díj: Pogány Móric és Tóry Emil, IV. díj: Lajta Béla. Ablonczy László: *Nemzeti a magasban: krónika dokumentumokban: 1963–1996*. CP Stúdió Bt.: Budapest, 1996. 6.

¹² Kerényi Ferenc (szerk.): *A Nemzeti Színház 150 éve*, i. m. 89–91.

¹³ Török: „Újjáépíteni vagy újat építeni?“, i. m. 1997.

¹⁴ Az MSZMP Művelődéspolitikai irányelvei szerint a kulturális forradalom célja: „Az egész művelődésügyet, valamennyi művészetet, az összes kulturális intézményeket annak a harcnak a szolgálatába állítani, amelyet a munkásosztály a szocializmus ügyéért folytat.” *Az MSZMP Művelődési politikájának irányelvei*, 1958. Izsák Lajos – Nagy József: *Magyar történeti dokumentumok 1944–2000*. Nemzeti Tankönyvkiadó: Budapest, 2004. 317.

ké átminősített céljai érdekében. Ennek megfelelően a kultúrpolitikusok igyekeztek ellenőrzésük alá vonni a kulturális élet minden területét.

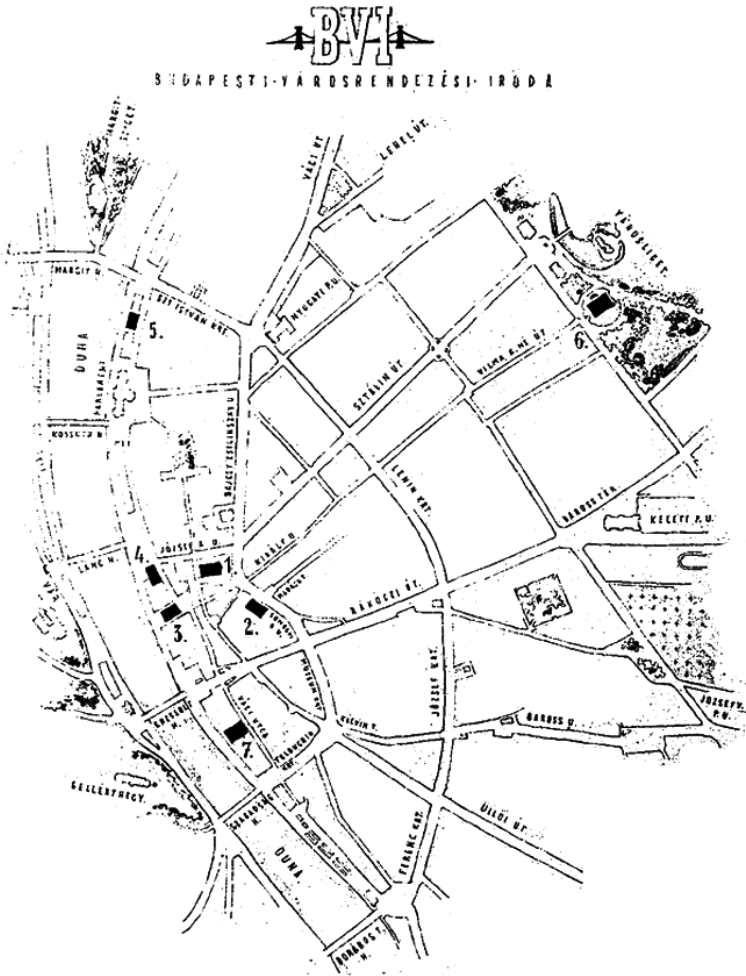
A második világháborúban a Nemzeti Színháznak otthont adó egykori Népszínház épülete súlyos károkat szenvedett, ezért 1945-ben már a hivatalos fórumok is foglalkoztak egy új, korszerű és nem utolsó sorban végleges Nemzeti Színház felépítésének gondolatával. A művelődési tárca 1946-ban az Astoriával szemben, az első Nemzeti Színház helyére akart új épületet emelni, összevonva azt a Magyar Rádió székházával. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1947-ben az Andrassy út torkolatának rendezésével kapcsolatban tárgyalta a Nemzeti Színház elhelyezéséről.

1949-ben a Magyar Népköztársaság első öt éves népgazdasági tervéről rendelkező XXV. törvény 44.§-a kimondta, hogy: „A tervidőszakban messzemenően gondoskodni kell a művészetek felvirágoztatásáról, a művészeti intézmények és a művészeti oktatás kifejlesztéséről (...) Fel kell építeni az új Nemzeti Színházat, a magyar színjátszás és egyben a magyar kultúra egyik legfontosabb központját.” Az 1949-es öt éves terv elhatározásai nem valósultak meg, pedig Budapest távlati fejlesztési tervében már 1950-ben megjelent egy reprezentatív középületekkel körbevett díszter gondolata – a Deák tér környékén –, ahol a színház is helyet kapott volna.

1951. januárjában a Népművelési Minisztérium javaslatot tett a Nemzeti Színház végleges elhelyezésére. A javaslat szerint a problémát sürgősen meg kellett oldani, hiszen a színház számított az öt éves terv egyik legnagyobb művészi és kulturális jelentőségű létesítményének. Emellett szoros összefüggésben volt a metró Deák téri megállójának építésével is, így a döntés hiánya a metró tervezési munkálatait is hátráltatta. Az Országos Tervhivatal, a Népművelési Minisztérium és Budapest Főváros Tanácsa megvizsgálták a számba jöhető lehetőségeket és a színház Sztálin téren (a mai Erzsébet téren) való elhelyezését javasolták a Madách tér és a Marokkói udvar ellenében. A Sztálin tér mellett első sorban nagysága szólt, itt ugyanis lett volna lehetőség a színház előtt egy reprezentatív tér (sőt, nagyméretű felvonulási tér!) kialakítására is. A javaslatot a Titkárság ekkor levette napirendjéről, azzal, hogy ismét meg kell vizsgálni, milyen lehetőség van arra, hogy a Nemzeti Színház elhelyezését minimális városrendezéssel oldják meg.¹⁵ Márciusban Budapest

¹⁵ MOL M-KS-276.f.-54./130.őe. [Magyar Országos Levéltár (MOL), MDP iratok (M-KS-276. fond), őe. = őrzési egység]

Javaslatok a Nemzeti Színház elhelyezésére
(Budapesti Városrendezési Iroda, 1951)

1: Sztálin tér

2: Madách tér

3: Vigadó

4: a Lloyd palota helyén

5: Dunapart, a Jászai Mari tértől délre

6: Városliget

7: Dunapart, a Szabadság hídtól északra

(MOL M-KS-276.f.-54./136.őe.)

Főváros Tanácsa Végrehajtó-bizottságának elnöke felterjesztette az újabb javaslatokat Révai József népművelési miniszternek, amelyben lehetséges helyszínként a Sztálin tér, a Duna-part Jászai Mari tértől délre eső része, a Vigadótér, a Madách tér, a Lloyd palota helye, a Városliget valamint a Duna-part Szabadság hídtól északra eső része is felmerült. A Titkárság a Nemzeti Színház vigadótéri elhelyezésére vonatkozó javaslatot támogatta, annak ellenére, hogy a hatástanulmányok szerint itt lehetetlen volt – vagy csak igen szűkösen lehetséges – megépíteni a szükséges méretű épületet.¹⁶ 1951 júliusában a Népművelési Minisztérium javaslatot tett a vigadótéri helyszín felülvizsgálására. A Vigadó és a volt Haas-féle bérház épületében az újabb szakértői vélemény szerint sem lehetett volna elhelyezni egy korszerű színházat. Ráadásul az átépítés során várhatóan több kényszermegoldáshoz kellett volna folyamodni a műemlékvédelmi előírások miatt. Mindezek alapján a minisztérium szakértői ismét felvették azt a javaslatot, hogy a Nemzeti Színház a Sztálin térre kerüljön. A Titkárság a javaslatot elvben el is fogadta, a tervek elkészítésére és az építkezésre azonban nem került sor.¹⁷

A bontástól a pályázatokig

A Kádár-korszak nemcsak a gazdaság- és társadalompolitikában, az oktatásban és a tudományos kutatásban, hanem a kulturális életben is javulást hozott az 1950-es évek diktatúrájához képest. 1956 után a kultúra és az ideológia viszonya megváltozott. Kádár ugyanis a kultúra rész-szerpét hangsúlyozta az összpolitikai szempontokhoz képest. Ezek szerint a kultúra még mindig a legfontosabb, de már nem az egyetlen eszköze volt az ideológiai befolyásolásnak, és legfőképpen már nem az egyedüli reprezentánsa az ideológiának.¹⁸ A hatvanas évek elején ismét terítékre került a Nemzeti Színház épületének ügye is, hogy aztán a Blaha Lujza téri épület lebontása után évtizedeken át tartó sorozatos helykijelölő és építészeti pályázatok hullámain végig a köztudatban maradjon – valódi megoldás nélkül.

Budapest távlati kulturális tervében 1960-ban a Nemzeti Színház helyül még a Tabán vagy a pesti Duna-part (a Petőfi-, illetve a Szabadság-

¹⁶ MOL M-KS-276.f.-54./136.őe.

¹⁷ MOL M-KS-276.f.-54./152.őe.

¹⁸ Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető: Budapest, 1998. 149.

híd környéke) szerepelt. Ezen elképzelés szerint 1963–1965 között tervpályázattal kellett volna eldönteni, ki legyen a Nemzeti Színház tervezője, 1965–1970 között zajlott volna a tervezés, majd 1970–1980 között a Színház építése. Az épületet 2000 fő befogadására tervezték. A Blaha Lujza téri épületet sem bontották volna le, hanem vígoperai szerepet szántak neki.¹⁹

A főváros rendezési tervében az 1960-as évek elején megjelent az a koncepció, hogy a nagy területigénnyel rendelkező létesítmények a városközponton kívül kapjanak helyet. A belvárost tehermentesítendő, két kulturális központ létesítését határozták el, az egyiket a budai Várban, a másikat a Városliget Dózsa György út felőli részén. A Városliget középületekkel való fejlesztésének terve és egy, a felvonulások háttérül szolgáló monumentális építmény igénye abba az irányba hatottak, hogy a Nemzeti Színház is itt leljen új – és immár végleges – otthonra.²⁰

Budapest közlekedési igényei a '60-as évek elején szükségessé tették az '50-es években abbamaradt metróépítés²¹ folytatását. Az építők 1960-ban érték a Rókus Kórház alá, ahová mélyállomást terveztek. A nehéz talajviszonyok miatt azonban módosítani kellett a terveket. A mélyállomást ezért a Rákóczi út és a Nagykörút sarkára helyezték át.

A műszaki szakértők véleménye szerint az 1875-ben épült Blaha Lujza téri színházépület mind építészeti, mind műszaki állagában teljesen elavult volt. A metró építése miatt hat évig nem is üzemelhetett volna. Felújításának költségét 120 millió forintra becsülték, ugyanakkor az épületet – adottságai miatt – csak a századforduló technikai színvonalán lehetett volna helyreállítani. Mindezeket figyelembe véve az MSZMP Politikai Bizottsága határozatot hozott arról, hogy a harmadik ötéves terv keretében a Nemzeti Színház számára új épületet kell emelni. A javaslat szerint a színház társulatának átmeneti elhelyezését 1964 júniusa és 1966 szeptembere között a Nagymező utcai volt Petőfi

¹⁹ Szekér László: *A Nemzeti Színház építésének 150 éves története*. Műszaki: Budapest, 1987. 74.

²⁰ Uo. 73.

²¹ Előterjesztés a Titkárság részére a budapesti földalatti gyorsvasút észak–déli nyomvonalának vezetésére. MOL-M-KS-276. f. 54/135. óe. Jelentés a Titkárság számára a Földalatti Vasút beruházásainak állásáról. MOL-M-KS-276. f. 54/199. óe., illetve az Országos Tervhivatal Előterjesztése az Államgazdasági Bizottság részére a budapesti földalatti gyorsvasút építése tárgyában. MOL-M-KS 288.f. 15/87. óe. (MSZMP iratok = M-KS 288.f.)

Színház²² épületében, azt követően pedig az Izabella téri volt Magyar Színház²³ épületében lehet megoldani. Az előterjesztés szerint a Nemzeti Színház új épületének a Dózsa György úton,²⁴ az 1965–1970 között időszakban kellett volna elkészülnie.²⁵ A Politikai Bizottság döntése nyomán az Országos Tervhivatal 1964. március 6-án javaslatot terjesztett a Gazdasági Bizottság elé a Nemzeti Színház épületének szanálásáról.²⁶

A Nemzeti Színház számára a Blaha Lujza téren 1908-ban kezdődött átmeneti időszak tehát egészen 1964-ig tartott, amikor az épület lebontásáról határoztak. 1964. február 13-án jelentették be a televízióban, hogy a metróépítés miatt lebontják a Nemzeti Színház épületét, és június 28-án tartották meg az épületben az utolsó előadást (*Lear király*). 1965. január 15-én kezdték meg a színházépület bontását, március 15-én történt az első robbantás, majd április 23-án az utolsó.

A társulat ismét költözni kényszerült és 1964. október 2-án a Nagymező u. 22-ben (a Rádiusz mozi, Ifjúsági Színház, Petőfi Színház helyén, a mai Thália Színház helyén) kezdte meg az évadot. A Nagyme-

²² Az 1949-től a Nagymező utca 22–24. sz. alatt működő Ifjúsági Színház neve volt 1954–1964 között. 1960-ban a színház ifjúsági jellege megszűnt, helyette az első magyar musicalszínház kezdte meg működését Petőfi Színház néven. Az épület műszaki hibái miatt a színház 1962-ben átköltözött a Magyar Színházba, majd 1964-ben megszűnt. *Budapest Lexikon*. II. Akadémiai: Budapest, 1993. 321.

²³ A Magyar Színház az Izabella (ma: Hevesi Sándor) téren 1879-ben kezdte meg működését a Láng Adolf tervei szerint épült színházépületben, amelynek társulata könnyű műfajú, zenés darabok előadására vállalkozott. 1947 májusától a Nemzeti Színház társulata szerepelt az épületben, majd a Nemzeti Színház Kamaraszínházaként működött (1949–1951). 1951–1961 között épületében a Madách Színház játszott, 1962–1964-ben az akkor átépített Petőfi Színház otthona volt. A század vég eklektikus stílusában épült színházépületet az 1960-as években átépítették, és 1966-tól a Nemzeti Színház lelt otthonra benne. *Budapest Lexikon*, i. m. 87–88.; A színház történetére lásd: Magyar Bálint: *A Magyar Színház története*. Szépirodalmi: Budapest, 1985.

²⁴ „A sokoldalú és mélyreható előtanulmányok valóban meggyőzték mindazokat arról, akik a kérdést valamennyi oldalról megvilágítva megvitatták, hogy a Nemzeti Színház helyétül végül is a Dózsa György úti lehetőség bizonyul egyedül reálisnak (...) a nagyszabású és méretükben jelentős művelődési intézmények itt tömörülnek, (...) és a Millenniumi Emlékmű és az ünnepi felvonulások helye a környéknek különösen reprezentatív jelleget biztosít.” Heim Ernő: A Nemzeti Színház elhelyezése és közvetlen környékének kialakítására kiírt tervpályázat. *Magyar Építőművészet*, 1964. 6. 4.

²⁵ Javaslat a Politikai Bizottságnak új Nemzeti Színház felépítésére. 1963. december 3. MOL-M-KS-288.f. 5/322. őe.

²⁶ MOL-M-KS-288.f. 23/8. őe.

ző utcai színház megnyitásakor *Az ember tragédiáját* mutatták be. 1966. október 1-jén költözött az intézmény az átépített Magyar Színházba, a Hevesi Sándor térre. 1964 és 1966 között a Hevesi Sándor téri színházépület szecessziós homlokzatát kocka alakúra alakították át az építések, a belső tereket korszerűsítették. A Hevesi Sándor téri ideiglenes épületben 34 éven át játszott a társulat. Ez idő alatt az építkezésről több magasszintű fórumon is döntés született, a tervek többször elkészültek, a gyakorlati megvalósítás azonban váratott magára.

1964-ben a Blaha Lujza téri épület lebontásáról szóló döntéssel párhuzamosan országos tervpályázatot írtak ki a színház elhelyezésére: egyrészt az új épület létesítésének városrendezési és építészeti megoldására, másrészt a Dózsa György út adott szakaszának építészeti rendezésére. Az 1964. évi pályázatban a Hősök terétől az Ajtósi Dürer sorig több középület (a színház mellett kongresszusi és koncertpalota) létesítésének terve is szerepelt. A pályázatot követően jóváhagyták a Dózsa György út részletes rendezési tervét s egyben a Nemzeti Színház új épületére vonatkozó javaslatot.²⁷ A pályázati kiírás szerint a Nemzeti Színház elhelyezését egy nagyobb és egy kisebb elemből álló együttes keretében kellett megoldani. A területre olyan létesítmények is kerültek volna, mint például a kongresszusi és koncertterem vagy az Ifjúság Háza.²⁸ A pályázat témája volt egy felvonulási út és tribünsor kialakítása, továbbá feladatként szerepelt a Lenin-szobor és a Tanácsköztársasági-emlékmű elhelyezése. Az elhelyezésre kiírt pályázatra végül 29 pályamunka érkezett, amelyek közül a bírálóbizottság kettőt díjban, kettőt kiemelt megvételben részesített. A pályázók a színház helyét általában az akkori Gorkij fasor,²⁹ illetve a Damjanich utca tengelye környékén, a Városliget peremén jelölték ki, terveikben arra törekedve, hogy az épülettel ne falazzák el a Ligetet. A nyertes terv készítői³⁰ a Nemzeti Színházat a Gorkij fasor tengelyébe állították, a színház főhomlokzati oldalának tervezett erkélyszerű kiképzése pedig a felvonulások dísztribünéül szolgálhatott volna. 1964 novemberében jóváhagyták a Dózsa György út részletes rendezési tervét, a Nemzeti Színház részére pedig előzetes terület-felhasználási

²⁷ Hofer Miklós: Az új Nemzeti Színház építészeti terve. In: Kerényi (szerk.): *A Nemzeti Színház 150 éve*, i. m. 188–189.

²⁸ Végül mindkettő hamarabb felépült, mint a Nemzeti Színház, hiszen 1985-ben adták át a Kongresszusi Központot, illetve a Petőfi Csarnokot is.

²⁹ Ma: Városligeti fasor.

³⁰ Ébert Ágoston, Preisich Katalin, Preisich Gábor, Pfannel Egon.

engedélyt adtak ki. A hely tehát megvolt – most már csak az lehetett kérdés, milyen lesz az épület.

1965 januárjában névaláírást nemzetközi tervpályázatot hirdettek a színház építészeti terveinek elkészítésére a magyar és az európai „baráti” országok építészei számára.³¹ A pályázat kiírásában egy 1200 fős drámai nagyszínház és egy 300 nézőt befogadni képes stúdiószínház szerepelt, a szükséges kiszolgáló helyiségekkel, raktárakkal, műhelyekkel, öltözőkkel együtt. A kiírásban ezek mellett megfogalmazódott egy, a színházépülettel együtt felépítendő dísztribün igénye, s közben figyelemmel kellett lenni az 1965. április 2-án felavatott Lenin-szoborra is.³² 1965. október 31-ig 36 magyar és 56 külföldi³³ pályamű érkezett a Magyar Építőművészek Szövetségébe. Európában ezekben az években tetőzött a modern építészeti mozgalom háború utáni hulláma; a fővárosban az e stílusban fogant épületek közül a Déli pályaudvart lehet közismert példaként említeni. Német területen sorra épültek a városi nagyszínházak (pl. a düsseldorfi Városi Színház), ezért a pályázat bírálói külföldi tanulmányúton ismerkedtek a háború utáni német színházépítészettel.³⁴

A bírálóbizottság³⁵ első plenáris ülésén a zsűri néhány tagja előadás keretében ismertette az NDK-ban és az NSZK-ban tett tanulmányútjának tapasztalatait. Az 1966. január 31-én kihirdetett döntés – amely-

³¹ „A tervpályázat meghirdetése nem tűr halasztást, mivel a Nemzeti Színház bonthatásának megkezdésével egy időben a felhívásnak lélektani okokból is meg kell jelennie.” Elhangzott a Magyar Építőművészek Szövetségének megbeszélésen 1963. december 17-én In: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 33.

³² Szekér: *A Nemzet Színháza...*, i. m. 84–86.; Hofer: *Az új Nemzeti Színház...*, i. m. 188–189. Erre lásd még: Major Máté: Néhány megjegyzés az új Nemzeti Színház tervpályázatához. *Magyar Építőművészet*, 1966. 1., ill. Reischl Antal (szerk.): *A budapesti Nemzeti Színház tervpályázata*. Műszaki: Budapest, 1966., valamint Heim: *A Nemzeti Színház elhelyezése*, i. m.

³³ Ezek között 1 bolgár, 10 csehszlovák, 6 jugoszláv, 11 NDK-beli, 18 szovjet és 10 lengyel.

³⁴ A Művelődésügyi Minisztérium tanulmányúttal biztosította, hogy öt bírálóbizottsági tag korszerű külföldi színházakat megtekinthessen. A tanulmányúton részt vett: Orosz Zoltán, Ölveczky Miklós, dr. Reischl Antal, Száray Lóránt, dr. Széll László. A tanulmányút időtartama 8 nap volt 1965. június 10–18. között. A tanulmányútról részletes, fényképekkel illusztrált beszámoló készült. MOL-XIX-I-4-aaa-66. doboz-148. dosszié (Aczél György miniszterhelyettes iratai)

³⁵ Az Aczél György elnöksége alatt összeült bíráló bizottság tagjainak listáját lásd: Zárójelentés Budapesti Nemzeti Színház tervpályázatáról *Magyar Építőművészet* 1966. 3.; A bíráló bizottság üléseinek jegyzőkönyvei megtalálhatók: MOL-XIX-I-4-aaa-66. doboz-148. dosszié.

nek értelmében első helyezés nem született – egyaránt második díjjal jutalmazta a Középület-tervező Vállalat munkatársainak (Hofer Miklós, Vajda Ferenc, Kádár István, Bakos Kálmán és dr. Lohr Ferenc) pályatervét, valamint a lengyel Jan Bogusławski és Bogdan Gniewieski közös pályaművét. Az 1965. évi terv robusztus szerkezetével, monumentális építészeti elemeivel is kifejezni látszott a „nemzet színháza” gondolatot.

A pályázati döntés után a Művelődésügyi Minisztérium 1966 március–áprilisában véglegesítette a tervezési programot, jóváhagyták a beruházási célt és megrendelték a Középület-tervező Vállalatnál a beruházási programtervet. Megindult a tervezés, 1966 októberében az építésügyi hatóság megadta az előzetes terület-felhasználási engedélyt. A Hevesi Sándor téri Nemzeti Színház társulata 1966 őszén abban a tudatban kezdte meg az évadot, hogy 1970-ben új, és ami lényeges: immár végleges otthonába költözhet.

A Középület-tervező Vállalat elvégezte a tervezést, 1966 novemberére elkészült a beruházási program, amely a költségeket 300–350 millió Ft-ra becsülte, de már 1968 májusában módosítani kellett, hogy az összköltség ne haladja meg a 320 millió Ft-os előirányzatot.³⁶ A végleges jóváhagyás ennek ellenére sem született meg, mert az új gazdaságirányítási rendszer első éveiben a nonproduktív beruházásokat a döntéshozók jelentősen redukálták.

1970-ben vizsgálatok kezdődtek, hogy a színház befogadóképességének emelésével hogyan lehetne egyben a kongresszusok helyigényét is kielégíteni.³⁷ A Politikai Bizottság 1971. április 21-i ülésén határozatot hozott az új Nemzeti Színház felépítésére.³⁸ A határozat értelmében a színház építésével kapcsolatos teendőket a következőképp kellett ütemezni: 1971 második félévében a Művelődésügyi Minisztériumnak beruházási javaslatot kellett beterjesztenie a kormány elé a nemzetközi pályázaton első díjat nyert terv alapján. A beruházási javaslatban tömegebb igényeket is kielégítő, kb. 1.200 férőhelyes színháztermet kellett alapul venni.

³⁶ Az 1968. január 1-jén életbe lépett új gazdasági mechanizmusról: Romsics: *Magyarország története a XX. században*, i. m. 438–439.

³⁷ „Az új Nemzeti Színház felépítése állami feladat. A politikai megfontolások mellett az is indokolja ezt, hogy a régi épület lebontása idején ilyen értelmű ígéret hangzott el.” A Művelődésügyi Minisztérium előterjesztése a Politikai Bizottsághoz, 1971. In: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 47.

³⁸ MOL M-KS-288. f. 20/692. őe. 1971.

A Nemzeti Színház felépítésének támogatására társadalmi erőforrásokat is igénybe kellett venni, ezért a Színházművészeti Szövetség 1972. január 1-től társadalmi akciót, gyűjtést indított. 1974. első felében tervezték az alapkölvetélt, a színház építésének pedig 1978-ig kellett volna befejeződnie.

A negyedik ötéves terv időszakában (1971–1975) megoldandó feladatok anyagi fedezetét kormányhatározattal biztosították. A határozat szerint ezeket az anyagi eszközöket a Művelődésügyi Minisztérium beruházási keretei között e célra előirányzott eszközökből, a művelődésügyi tárca rendelkezésére álló egyéb keretek egy részének átcsoportosítása útján, továbbá társadalmi akció révén tervezték előteremteni.³⁹ A beruházás 1975 után szükséges fedezetét az ötödik ötéves népgazdasági terv volt hivatva előirányozni. Bár 1971. július 5-én a Középvület-tervező Vállalat megbízást kapott arra, hogy készítse elő a kormány-előterjesztés anyagát is, ezután hatévi csend következett.⁴⁰

1977-ben a Színházművészeti Szövetség közgyűlésén a Középvület-tervező Vállalat és a tervezők felajánlották, hogy társadalmi munkában felülvizsgálják a korábbi terveket. 1978-ban hivatalosan is megkezdték az új fejlesztési cél kidolgozását, két változatban. Az első változat szerint a színház nézőtere – bővíthetősége révén – alkalmas lett volna kongresszusok megtartására is, a másodikban a kongresszusi épületet külön egységbe tervezték. 1979-ben az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium Tervtanácsa a második változat mellett foglalt állást. A beruházás előkészítése azonban ismét megakadt.

A Politikai Bizottság 1983-ban hozott újabb határozatával megerősítette a Nemzeti Színház felépítéséről szóló korábbi határozatait és időszerűnek tartotta a munkálatok megkezdését.⁴¹ Az épület jellegére és helyére vonatkozó elképzeléseket irányadóként tudomásul vette. Támogatta, hogy az alapkő letételére még a hatodik ötéves terv (1980–1985) folyamán kerüljön sor és az építkezés legkésőbb 1989-re fejeződjék be. Egyetértett azzal, hogy a cél érdekében induljon széleskörű országos társadalmi akció, amelynek keretében lehetőség nyíljon a felajánlások külön-

³⁹ „...a Nemzeti Színház felépítésének segítésére társadalmi erőforrásokat is igénybe kell venni, ezért a Színházművészeti Szövetség 1972. január 1-től társadalmi akciót, gyűjtést indít; amennyiben ezáltal jelentősebb anyagi erőforrás áll rendelkezésre, 1974 első felében kerüljön sor az alapkő letételére, a színház építése pedig 1978-ig fejeződjék be.” A Politikai Bizottság 1971. április 21-i határozata az új Nemzeti Színház felépítéséről. MOL M-KS-288.f. 5/552. óe. 1971.

⁴⁰ Szekér: *A Nemzet Színháza...*, i. m. 89.

⁴¹ MOL-M-KS-288f. 5. /887. óe.

féle formáira (a pénzadományozástól a társadalmi munkáig). Helyeselte, hogy az új Nemzeti Színház létrehozásával kapcsolatos teendők összehangolására védnökség alakuljon. Felhívta a Minisztertanácsot, bízta meg a Művelődési Minisztériumot, hogy mint a beruházás felügyeleti szerve, fogja össze a feladatokat, koordinálja az akcióban érdekelt szervek, társadalmi szervezetek tevékenységét.

A határozat szerint az új Nemzeti Színház felépítése politikai, kulturális szempontból indokolt volt. Számos jel mutatott arra, hogy a „közvélemény”, amely a régi épület lebontására hozott döntést tudomásul vette, azóta is nemcsak várta, hanem egyre erőteljesebben sürgette az új Nemzeti Színház felépítését. A párt- és társadalmi szerveknél folyamatosan jelentkeztek egyes személyek és csoportok, kollektívák (pl. általános iskolák, szocialista brigádok, a művészértelmiség tagjai, a művészeti szövetségek vezető testületei, a külföldi emigráció egyes körei), hogy felajánlják anyagi és technikai segítségüket. Megszaporodtak az új épület felépítését célzó spontán kezdeményezések, felajánlások. 1983 januárjában a Magyar Írók Szövetsége, a Színházművészeti Szövetség és a Magyar Építőművészek Szövetsége közös levélben fordult Kádár Jánoshoz az új színház megvalósítása lehetőségének ismételt megvizsgálása érdekében.

1983-ban sor került egy – az 1966-os díjnyertes pályaművön alapuló – korszerűbb fejlesztési céltervezet elkészítésére. A mintegy 18.000 m² alapterületű épületkomplexum egy 1100 fős színhadtermet és egy 200 fős kistermet, továbbá kiegészítő egységeket foglalt volna magába. A PB-határozat szerint az épületnek építészetileg reprezentatív megjelenésű, nemes (döntő mértékben hazai) anyagokból tervezettnek, az alapvető színházi funkcióra összpontosítónak, kivitelezésében mértéktartónak, de kiemelkedő minőségűnek kellett volna lennie. Az épület legalkalmasabb helyének a XIV. kerületi Dózsa György út városligeti oldala bizonyult, a Gorkij fasor tengelyében. A létesítmény erkélye egyben az ünnepi felvonulások dísztribünjeként is szolgált volna. A beruházás becsült költsége prognosztizált áron 2,4 milliárd forint volt. Az ütemterv szerint 1983 végére kellett a beruházási javaslatnak elkészülnie, majd 1984 elejére az alapozási tervnek, ami lehetővé tette volna 1985 tavaszán az alapköv letételét.

1983. szeptember 21-én *Az ember tragédiája* ősbemutatójának századik évfordulóján a Nemzeti Színházban Köpeczi Béla művelődési miniszter bejelentette a párt és a kormány döntését az új Nemzeti Színház megépítéséről, Kállai Ferenc színművész pedig felolvasta a művészeti

szövetségek és a Magyarok Világszövetsége felhívását az összefogásra.⁴² 1983 decemberében az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, valamint a főváros közös tervtanácsa megtárgyalta a Nemzeti Színház beruházási javaslatát, 1984. március 20-án a Fővárosi Tanács jóváhagyta a színház rendezési tervét, és május 15-én a Középület-tervező Vállalat kiadta a színház engedélyezési tervét. A terv megvitatására ismét tervtanács alakult, amely helybenhagyta a tervezők munkáját, de úgy döntött, hogy a tervet be kell mutatni a széles közönségnek – véleménynyilvánítás céljából (1984. július 29. – augusztus 5.). Somogyi László, az 1984-ben hivatalba lépett építésügyi és városfejlesztési miniszter szeptemberben öt külföldi építész és színháztechnikai szakembert hívott Budapestre, hogy véleményt kérjen a Nemzeti Színház terveiről.⁴³ A szakértők az épület belső kialakítását és a színháztechnikai megoldásokat is jónak találták. Ezek után vitatta meg az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium és a Fővárosi Tanács közös tervtanácsa a javaslatot. A tervtanács végül annak a javaslatnak az elfogadását támogatta, amely az épületet nem a Liget és a felvonulási tér határán, hanem annál előbbre helyezte, így a színház előtti – sokak által monumentálisnak tartott tér – méretei mérséklődtek. 1984 októberében megszületett a Nemzeti Színház elvi építési engedélye. 1985 márciusára elkészültek az új engedélyezési tervek, majd a XIV. kerületi tanács kiadta az építési engedélyt is. Az építkezés megkezdése előtt azonban még az Állami Tervtanácsnak is el kellett fogadnia a kb. 3 milliárd forintos költséggel épülő színház részletes beruházási programját. Ezután kezdődhetett volna a KÖZTI-nél a kiviteli tervek elkészítése.⁴⁴

1984-re azonban az 1989. évi befejezési határidő is kétségessé vált. Széleskörű viták indultak a sajtóban a helyszínválasztásról és az elfogadott

⁴² „...mert a Nemzeti Színház hajlékának felépítése hagyományaink szellemében ma is közügy. Olyan vállalkozás, amelyben kinek-kinek közvetlen részvétele, önkéntes áldozatvállalása örökölt juss, amitől megfosztani senkit nem lehet. Egyszersmind szocialista társadalmunk nemzeti egységének, nép és állam összeforrottságának, a jövő iránti bizalomnak önkéntes megnyilatkozása.” Felhívás az új Nemzeti Színház építésére MOL-M-KS-288.f./5.cs.-887.őe. Megjelent: *Népszabadság*, 1983. szeptember 22.

⁴³ Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium elzárkózott előle, hogy a *Heti Világgazdaság* folyóirat megkaphassa és szemelvények formájában közölhesse a szakértők véleményét. Babus Endre: A ligeti kép. *Heti Világgazdaság*, 1985. február 2. 42.

⁴⁴ Uo. 42.

tervek helyességéről. A társadalmi akció a kezdeti látványos eredmények után megtorpant. 1987-ben minden tekintetben holtpontra jutott a színház ügye, s ezzel egyértelművé vált, hogy újabb politikai döntésre van szükség. 1987. november 21-én a Minisztertanács új helykijelölő pályázat kiírásáról intézkedett. A Minisztertanács határozata értelmében Szinetár Miklóst, a Magyar Televízió főrendezőjét kormánybiztossá nevezték ki, és újjáalakult a színház építését segítő Operatív Bizottság is. A pénzadó-mányok (265 millió Ft) felhasználására pályázatot hirdettek. A bizottság megfogalmazta azokat az alapelveket, melyek a helykijelölő pályázat, illetve a tervpályázat kiírásához szükségesek: olyan színházépület megépítése mellett foglalt állást, amely a művészet, a kultúra társadalmi jelentőségét már a létevel is reprezentálja, és alkalmas feltételeket teremt ahhoz, hogy a színház működésével a magyar nemzeti kultúrát őrizze és gyarapítsa, és emellett biztosítja a világ jelentős művészi értékeinek élő jelenlétét is. Új igényként fogalmazódott meg, hogy az épület és környéke töltsön be társadalmi funkciót, kapcsolódjon hozzá közművelődési, idegenforgalmi, vendéglátóipari-létesítmény és legyen a városközpont meghatározó része.

A Fővárosi Tanács kiírta a helykijelölő pályázatot; a tervek szerint az építkezésnek 1990-ben kellett volna kezdődnie és 1995-ben befejeződnie, ezzel lehetővé téve, hogy a Bécs–Budapest Világkiállítás alkalmával a színház a rendezvények egyik fontos helyszíne legyen. A pályázat újra a Nemzeti Színházra irányította a figyelmet, a szkeptikus közhangulat ismét bizakodóvá vált. Ezt a hangulatváltozást a pályázatra beérkezett művek kiállítása iránt megnyilvánuló érdeklődés is jelezte.⁴⁵

A színház helykiválasztására kiírt újabb pályázat bírálóbizottsága szerint az épület elhelyezésére öt helyszín jöhetett szóba: az Engels tér, a Közraktár utca, a Madách Imre út, a Tanács körút., illetve a Vár, melyek közül a Tanács körút és a Vár elégitette ki leginkább a telepítéssel szemben támasztott komplex követelményeket. A tervpályázat eredményének ismeretében a Fővárosi Tanács 1988. december 20-i ülésén úgy döntött, hogy komplex műszaki építési tervpályázatot a Vár és az Erzsébet tér területére írnak ki.

Az Engels téri helyszínt dolgozta fel a legtöbb pályázó és ez állt a közönségszavazatok listájának élén is. Kiemelkedő tömegközlekedési adottságai, valamint a Népköztársaság útja és Tanács körút tengelyének vizuális metszéspontjában való elhelyezkedése elvben a legkedvezőbb feltételeket biztosította volna a Nemzeti Színház elhelyezésére. A Várban

⁴⁵ MOL-M-KS 288.f. 5./1042.6c.

elhelyezett színház viszont a Várnegyed kulturális szellemi központ szerepét erősítette volna.

1989 májusában a Közlekedési, Hírközlési és Építésügyi Minisztérium, a Művelődési Minisztérium és Budapest Főváros Tanácsa országos nyilvános és titkos tervpályázatot hirdetett az új Nemzeti Színház építészeti kialakítására.⁴⁶ A pályázati kiírás általános irányelvei szerint: „A mi korunk feladata, hogy a százötven éve húzódó, beváltatlan ígérek után végre pontot tegyen egy méltatlan, elintézetlen ügy végére (...) már csak azért is mert a monarchia bukása óta Budapesten nem épült új, jelentős, a kultúrát korszerűen szolgáló, műalkotás értékű épület.”⁴⁷ Tekintettel a feladat különleges nemzeti jelentőségére, a tervpályázaton részt vehettek olyan külföldön élő építészek is, akik a magyarsághoz tartozásukat a tervpályázaton való részvétellel is kifejezik. Az épület részletes tervezési programja szerint az volt a cél, hogy az épület önálló kulturális együttesként valósuljon meg. A nagyszínházat legalább 800 és legfeljebb 1.000 fő befogadására kellett tervezni.⁴⁸

A pályázatra 32 pályamű érkezett. A bírálóbizottság a tervek értékelését 1989. október 27. és november 18. között végezte el. Az első díjat Ligeti Béla,⁴⁹ a másodikat Bán Ferenc,⁵⁰ a harmadikat Finta József⁵¹ illetve Lajos

⁴⁶ „Ma már nyilvánvaló, hogy a XXI. századra készülő Nemzeti Színháznak más funkciókat kell betöltenie, mint annak, amely a XIX. és a XX. században működött. Bizonyos alapfeladatok, – a magyar és a világirodalom színpadra segítése – megmaradnak, sőt, még hangsúlyosabbá válnak. De ezentúl ennek az új típusú színháznak több, sokféle feladatot is kell teljesítenie. Alkalmasnak kell lennie vendégszínházak, fesztiválok bonyolítására. (...) Módszertani központként helyet kell biztosítani szakmai továbbképzésekre. (...) Mivel a színház egyúttal közösségi tér, közéleti funkció és a városi élet fontos eleme, ezért környezetével, atmoszférájával ezt ki kell fejtenie és vonzásával működtetnie.” *Tervpályázat az új Nemzeti Színház építészeti kialakítására*, Közlekedési, Hírközlési és Építésügyi Minisztérium, Művelődési Minisztérium, Budapest Főváros Tanácsa, 1989. május.

⁴⁷ *Tervpályázat az új Nemzeti Színház építészeti kialakítására*, Közlekedési, Hírközlési és Építésügyi Minisztérium, Művelődési Minisztérium, Budapest Főváros Tanácsa, 1989. május.

⁴⁸ *Tervpályázat az új Nemzeti Színház építészeti kialakítására*, 1989. május.

⁴⁹ Ligeti Béla, Telkes Márta, Kiss Viktor, Komlossy Károly, Kapisinszky Judit, Kacsik Iván, Jakab Zoltán In: *Zárójelentés az új Nemzeti Színház építészeti kialakítására című tervpályázatról*, 1989.

⁵⁰ Bán Ferenc, Balázs Tibor, Kajati Attila, Karádi Zsuzsanna, Szűcs László, Vargha Mihály, uo.

⁵¹ Finta József, Puhl Antal, Guczugi György, Csikós Attila, Csenger Z. Annamária, Páhy Árpád, Kendikné Mészáros Éva, Gondos Attila, Király József, Zádor

Herder⁵² és alkotótársai kapták. A bizottság külön értékelte a két helyszínre beérkezett munkákat, ez a komplex értékelés adott választ az elhelyezés még nyitott kérdésére is. Ennek alapján a bírálók a Nemzeti Színház megépítését az Engels térre javasolták. A bizottság jelentése szerint a pályázat igazolta azt az elképzelést is, hogy a kereskedelmi és vendéglátási funkciók kedvezően egészítik ki a Nemzeti Színház programját és elősegítik az „élő színház” kulturális központ megvalósulását, valamint természetesen a gazdaságos üzemeltetést is. Kedvezőnek tartották azt az elgondolást, hogy ezek a létesítmények a színházépülethez teraszokkal kapcsolódjanak, elősegítve ezzel az integrálódást a belváros életébe.⁵³

A tervpályázat lezárulása után megkezdődött a beruházási program kidolgozása, melynek keretében végleges költségvetés is készült. Az építészeti tervek mindegyike tartalmazott olyan részleteket, például eladható vagy bérbeadható helyiségeket, parkolókat, haszonnal működtethető vendéglátóhelyeket, melyek növelhették az építkezés pénzalapját. A közadakozásból korábban befolyt pénz 1990-re 430 millió forintra gyarapodott. A színház felépítéséhez szükséges költségek nagyobbik részének fedezése ennek ellenére állami hozzájárulást igényelt, amelyről a választások után felálló új kormány volt hivatott dönteni.⁵⁴ 1990-ben a Minisztertanács határozatot hozott, melyben elfogadta az Új Nemzeti Színház kormánybiztosának jelentését, az építészeti zsűri döntését és a színház szakmai programját. A Minisztertanács szükségesnek tartotta, hogy beruházási programtanulmány készüljön, melyben részletesen elemezni kell a beruházás költségeit és az építési költségek csökkentésének lehetőségeit (például, hogy a színházzal együtt üzletek és vendéglátóhelyek is épüljenek), valamint azt, hogy a beruházás támogatására milyen újabb anyagi erőforrások vehetők igénybe. Ki kellett térni a beruházást megvalósító non-profit jellegű beruházó szervezet létesítésének kérdéseire, a Magyar Néphadseregnek az építkezésben való közreműködési lehetőségeire, az Engels téri buszpályaudvar lebontásával és a föld alatti parkoló tervezésével kapcsolatos munkálatok előkészítésére. Határoza-

Istvánné, Plájer János, Jánossi Johanna, Miklós Róbert, Mödl Andor, Kovács György, Andor Anikó, *uo.*

⁵² Lajos Herder, Donald R. Soule, Stephen Varga, Csengő Ildikó, John Tagiuri, Heidi Edwards, Richard Bosch, *uo.*

⁵³ *Uo.*

⁵⁴ Acsay Judit: Úgy éreztem, van esély... Beszélgetés Szinetár Miklóssal. *Színház*, 1990. 1. 25.

tában a Minisztertanács egyetértett azzal, hogy az új Nemzeti Színház beruházása kulturálispolitikai összefüggésben kapcsolódjék a Bécs–Budapest Világkiállítás programjához.⁵⁵

Összegzés

A „nemzet színháza” számára a „tökéletes” helyszín megtalálása természetesen lehetetlen feladat. Lehetetlen volt már csak azért is, mert jelentős mértékben függött attól, hogy egy adott pillanatban milyen szerepet szánt neki az aktuális politikai akarat. Hiszen a Nemzeti Színház többféle is lehet, elzárkózó, elhatárolódó, mely a nyelvi közösségben a sorsközösséget, az identitástudatot hangsúlyozza, ahogyan a reformkori kezdetekkor, amikor a Nemzeti Színházra a német nyelv ellensúlyozásaként, a magyar nyelv védelmében volt szükség. De lehet nyitott is, nyitottsága révén közvetítve a nemzeti hagyományokat. A betöltendő funkció határozta meg az épülettel szemben támasztott követelményeket.

A Nemzeti Színház elhelyezésével kapcsolatos források tanúbizonysága szerint a politikai döntéshozatal folyamatában is megfigyelhetjük ezt a kettősséget. A Nemzeti Színház épületétől egyfelől reprezentációt vártak el: reprezentálnia kell a művészet, a kultúra társadalmi jelentőségét, de robusztus méreteivel, az előtte esetlegesen helyet kapó felvonulási térrel a fennálló politikai hatalmat is. Másfelől a Nemzeti Színház feladata lett volna, hogy az újonnan kialakítandó kulturális központok „szíve” legyen, „élő színházként” az új városközpont meghatározó elemévé váljon. Ilyen szerepe lett volna a színháznak a Városligetben és bizonyos értelemben a Várban is.

A Nemzeti Színház épülete 1837-ben még csak a város peremén kapott helyet, hiszen a mai Astoria környékén még állt az egykori városfal, itt volt a Hatvani kapu. A 20. században a színház egyre inkább a város központjába került, az elhelyezésére vonatkozó tervek, határozatok minden esetben egy kulturális központ részeként képzelték el. Ezt támasztja alá, hogy több alkalommal is különböző kulturális létesítményekkel akarták összekapcsolni.

A lehetséges helyszínek közül a Sztálin tér/ Engels tér/ Erzsébet tér, a Városliget, a budai Vár és a Duna-part vonódott be rendre a politikai és társadalmi diskurzusba. Az Erzsébet teret és környékét mindig preferál-

⁵⁵ *Magyar Közlöny*, 1990. 3.

ták a tervezők, ha középületek számára kellett a városközpont közelében helyet keresni. A térre több színházterv is készült, részben a teret keletről határoló háztömb, részben pedig az egykori Károly-kaszárnya telkére.⁵⁶ Ez a terület általában akkor vonódik be a diskurzusba, amikor a Nemzeti Színházat a város már *meglévő egyik központi terén* akarják elhelyezni, a jó közlekedési adottságokkal, és a centrális helyzettel biztosítva a színház kulturális központként való működését is.

A másik két helyszín, a Városliget és a Vár akkor kerül előtérbe, mikor *új kulturális központot* akarnak kialakítani. Ezeknél a megoldásoknál, a színháznak jutna az a szerep is, hogy a teret szervezze. A Nemzeti Színházzal kapcsolatosan ugyanis rendre megfogalmazódott és megfogalmazódik az igény, hogy a kulturális élet szervezője és egyfajta találkozóhely legyen.

A Duna-part valamely szakasza többször is felmerült, mint lehetséges helyszín. A Duna városképi jelentőségével a 19. század elején számoltak először a városrendező építészek. Több reprezentatív épület is a Duna partján kapott helyet, mint például az Országház vagy a Pesti Vigadó: ez utóbbi helyére akarták az 50-es években felépíteni a Nemzeti Színházat.

1964 óta sokan, sokféleképp magyarázták és magyarázzák, vajon miért és miért épp akkor kellett lebontani a Nemzeti Színháznak 1908 óta otthont adó épületet? Több hivatalos dokumentum tanúskodik arról, hogy a bontás elrendelése előtt szakértőket kértek fel a színház műszaki állapotának elbírálására, esetleges felújítási költségeinek felbecsülésére. Ugyanakkor az is tény, hogy a köztudatban egészen más kép él. Sokan, közöttük a színészek a Nemzeti Színház elleni támadásként élték meg az épület eltüntetését. Többen Aczél György személyes bosszúját látták a háttérben.⁵⁷ Úgy gondolták, a politikai döntéshozóknak nem érdekük az új színház felépítése, csak a régi lebontása.⁵⁸ Elképzelésüket alátá-

⁵⁶ Vadas Ferenc: Erzsébet téri színháztervek. Részlet a terület részletes rendezési tervéből, 1996. www.epiteszforum.hu

⁵⁷ „Ő döntött úgy, hogy lebontatja – és le is bontották. Ez az ő személyes bűne, a metróépítéshez nem sok köze van. Sokkal inkább ahhoz, hogy Aczél abban az időben nagyon jóban volt Majorral. A Nemzeti tagsága pedig egy emberként felállt és követelte, hogy váltsák le őt az igazgatói posztról. (...) Majort végül is leváltották, de Aczél ezt sosem bocsátotta meg nekünk. Rögtön utána eldöntötték, hogy a színház útban van. Ez volt a revans a társulat lázadásáért.” Berek Katalin: *Tájkép magammal*. Papirius book: Budapest, 2004. 114–117.

⁵⁸ „Azt képzelhette az a rendszer, hogy áltathatnak engem és sokunkat másokat. Tudtam, hogy nem akarnak Nemzeti Színházat.” Lukács Margit. In: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 39.

masztja, hogy az épület bontásáról gyorsan határoztak, és a határozatot gyorsan végre is hajtották, de az új színházépület elkészültére évtizedeket várni kellett. Hiszen a Nemzeti Színház épületével már a második világháború vége óta voltak komoly problémák, mégsem határoztak a szanálása mellett. És kérdés az is, miért nem maradhatott a társulat legalább az Izabella téri épület rendbetételéig a Blaha Lujza téren?⁵⁹ Ráadásul sokan nem is reménykedtek abban, a hatalom valóban új Nemzeti Színházat emel majd.⁶⁰ Az épület felrobbantásakor összegyűlt emberek értetlenül szemlélték az eseményeket. Többen nem értették, miért kell ilyen sietősen eltüntetni a színházat. A sajtó képviselői felülről azt az utasítást kapták, hogy a Nemzeti Színház lebontásáról minél kevesebbet írjanak.⁶¹

A Nemzeti Színház otthonát jelentő épület, az ott játszó színészek és a nézők számára elavultsága és rossz műszaki állapota ellenére is többet jelentett egy színházépületnél, s ezt minden bizonnyal a hatalom képviselői is tudták.⁶² A Blaha Lujza téri épület viszont nem volt alkalmas a fennálló politikai hatalom reprezentálására, ellenkezőleg, azt a Magyarországot jelképezte, amellyel a fennálló hatalom szakítani akart. Ehhez egy új, robusztus épület kellett, új helyen. Mindehhez kapóra jött, hogy a Blaha Lujza téri épület valóban rossz műszaki állapotban volt. A politikai élet irányítói tudták, hogy a társadalom számára kiemelkedő jelentőséggel bír a Nemzeti Színház eszméje, s igyekeztek ezt saját céljukra kihasználni. Nem lehet véletlen, ami a Művelődésügyi Minisztérium

⁵⁹ A színház vezetői kérték, hogy az Izabella téri épület felújításáig, a Nemzeti Színház a Blaha Lujza téri épületben maradjon. Vadász László (Színházi és Zenei Főigazgatóság) feljegyzése Aczél György részére. 1963. december 17. MOL-XIX-I-4-aaa-66. doboz.-148. dosszié; 1963. december 27-én megbeszélést tartottak a Nemzeti Színház bezárásának időpontjáról, melyen megállapodás született, hogy a Nemzeti Színház működését a Blaha Lujza téren 1964. december 3-án a legkedvezőbb esetben is be kell fejezni (de szükség esetén már az 1964 őszi évadot sem lehet itt megkezdeni), ellenkező esetben a metró üzembehelyezési határideje nem tartható. – Emlékeztető az 1963. december 27-én tartott megbeszélésekről (amelyen a Nemzeti Színházat senki nem képviselte!) MOL-XIX-I-4-aaa-66.d.-148. dosszié

⁶⁰ „Nem hittük el, hogy az a rendszer felépíti az új Nemzetit, egyszerűen azért, mert évtizedeken át olyan nemzet-ellenes politikát folytatott, hogy elképzelhetetlenek tűnt.” Szörényi Éva. In: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 67.

⁶¹ „A laphoz [ti. Esti Hírlap] felülről jött az utasítás: nem gyászolni. Nem írni, minél kevesebb hírt adni.” Tatár Imre visszaemlékezése, in: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 39.

⁶² „Katedrálisnak láttam az épületet. Mert tekintélyt sugárzott, akár a Magyar Tudományos Akadémia, ami ezeréves mivoltunk erejét is kifejezi, s erőt ad önbecsülésünk megtartásában.” Bessenyei Ferenc. In: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 18.

előterjesztésében megfogalmazódott: „Az új Nemzeti Színház felépítése állami feladat. A politikai megfontolások mellett az is indokolja ezt, hogy a régi épület lebontása idején ilyen értelmű ígéret hangzott el.”⁶³

A Nemzeti Színház épületének tervezett helyszínei

	1837	1893	1908	1945	1951	1964	1971	1983	1989
Astoria	•			•		•			
Ferenciek tere		•							
Vörösmarty tér		•							
Invalidus ház		•							
Blaha Lujza tér			•		•				
Döbrentei tér			•						
Sztálin tér/Engels tér					•				•
Duna part, Jászai Mari tértől délre					•				
Vigadóter					•				
Madách tér					•				
Lloyd palota helye					•				
Városliget						•	•	•	
Duna part Szabadság hídtól északra						•			
Vár						•			•
Tabán						•			
Közpaktár utca									•
Madách Imre út									•
Tanács krt.									•

S hogy végül is miért nem építették fel a Nemzeti Színházat 1989-ig, sem? Talán mert nem volt rá feltétlen szükség. A társulatnak volt hol játszania, a társadalom érdeklődését pedig kiválóan fenn lehetett tartani a sorozatos tervpályázatokkal, a színház javára szervezett gyűjtésekkel, társadalmi akciókkal. Talán még jobban, mintha a színház valóban felépült volna.

⁶³ A Művelődésügyi Minisztérium előterjesztése a Politikai Bizottsághoz, 1971. In: Ablonczy: *Nemzeti a magasban*, i. m. 47.

